

RECENZJE

Przegląd Historyczno-Oświatowy
2024, nr 3–4
PL ISSN 0033-2178

(DOI: 10.17460/PHO_2024.3_4.09)

JAN WNĘK: *POLSKIE STRATEGIE EDUKACYJNE I OŚWIATOWE W EPOCE ZABORÓW 1795–1918*, KRAKÓW 2024, s. 402

Rynek czytelniczy otrzymał interesującą i potrzebną ze wszech miar monografię na temat koncepcji, nurtów pedagogicznych i kierunków edukacyjnych w Polsce w XIX wieku. Autor podjął udaną próbę panoramicznego ukazania różnych prądów pedagogicznych i oświatowych na ziemiach polskich w bardzo trudnym okresie historii naszej ojczyzny, gdy istniał naród, a nie było państwa. Okres ten jest szczególnie ważny w dziejach polskiej oświaty, ponieważ wraz z utratą państwowości nastąpiły duże trudności w rozwoju szkolnictwa i edukacji dzieci i młodzieży w duchu polskim. Szkolnictwo w polskim wymiarze duchowym stało się ważnym orężem w przetrwaniu i utrzymaniu jedności narodowej. Widoczne to było zwłaszcza na tle dobrze zapowiadających się inicjatyw i działań edukacyjnych w myśl wskazań Komisji Edukacji Narodowej i względnych osiągnięć pierwszych lat rozwoju szkolnictwa pod zaborami, czego Jan Wnęk nie omieszczał podkreślić na początku recenzowanej publikacji. W tym kontekście ukazał w sposób przekonujący doniosłą rolę Adama Jerzego Czartoryskiego jako kuratora Okręgu Szkolnego Wileńskiego i Tadeusza Czackiego – magnata wołyńskiego, twórcy gimnazjum i późniejszego Liceum Krzemienieckiego oraz innych wybitnych postaci z tego okresu, np. ks. Hugo Kołłątaja czy Jana Śniadeckiego. Z uznaniem odniósł się do prób tworzenia systemu szkolnictwa państwowego w okresie Księstwa Warszawskiego z inspiracji Stanisława Kostki Napierskiego, przy współpracy wielu światłych osób, w tym ks. Stanisława Staszica. Przedstawienie szerzej postaci Kostki Napierskiego i inicjatywy krzemienieckiej jest też istotne

z tego względu, że działania te przez badaczy są uznawane za pierwsze próby polskich reform oświatowych pod zaborami (Poznański, 1995, s. 143).

W dalszej części interesujących rozważań Autor scharakteryzował sytuację oświatową w Galicji i w Rzeczypospolitej Krakowskiej. Przedstawiając wpływ KEN na szkolnictwo w zaborze pruskim, odnotował pierwsze oznaki germanizacji, zwłaszcza na Śląsku i w Prusach Królewskich, oraz wpływ myśli pedagogicznej Johanna Heinricha Pestalozziego na poglądy niektórych pedagogów wielkopolskich. Zawarł przykłady upowszechniania nowoczesnej myśli i praktyki edukacyjnej w zaborze pruskim. Dostrzegł, że większości inicjatyw oświatowych, podejmowanych w pierwszych dekadach XIX wieku, towarzyszyła myśl o przetrwaniu narodu w niewoli przy pomocy dobrze rozwijanej strategii oświatowej. Następnie, odwołując się do stanowiska Stanisława Łempickiego w sferze ideału wychowania patriotycznego jako ważnej, składowej części drogi do odzyskania niepodległości, Autor przystąpił do analizy ideałów wychowania w dobie romantyzmu w dwóch aspektach: religijności i moralności oraz mesjanizmu i wychowania narodowego. Obydwa filary odwoływały się do wartości nadprzyrodzonych, podkreślały moc wewnętrzną człowieka, a przede wszystkim jego sumienia. Opierały się na nie do końca jednoznacznie zdefiniowanej idei posłannictwa i stały się podstawą do przemyśleń natury filozoficznej, powstania najbardziej tajemniczych, wybitnych dzieł literackich, które do dnia dzisiejszego wychowują naród. Mesjanizm zwłaszcza w myśli filozoficznej, a w ślad za nią i pedagogicznej stanowił ideę przewodnią. Autor trafnie rozważa różne aspekty mesjanizmu, dostrzegając w nim wiodącą rolę Andrzeja Tomasza Towiańskiego i Józefa Marii Hoene-Wrońskiego, poświęcając zdecydowanie więcej uwagi temu ostatniemu jako przedstawicielowi określonego nurtu myśli pedagogicznej.

Wiele miejsca przeznacza Jan Wnęk największemu pedagogowi ówczesnej Wielkopolski – Bronisławowi Ferdynandowi Trentowskiemu, który opowiadał się za narodową pedagogiką w polskiej myśli filozoficzno-pedagogicznej. Podkreśla znaczenie propagowanej przez niego pedagogiki narodowej oraz wskazuje na możliwość stosowania różnych metod jej wdrażania w życie. Przedstawia też innych zwolenników tego ważnego nurtu pedagogicznego, a wśród nich takie postacie, jak August Cieszkowski i Karol Libelt. Wnęk jako jeden z nielicznych badaczy myśli pedagogicznej podkreślił istotną rolę trzech wielkich wieszczów polskiej literatury romantycznej – Mickiewicza, Słowackiego i Krasińskiego w wychowaniu narodowym, upowszechnianiu „płomiennego patriotyzmu”, idei wolności i braterstwa. Utrzymywanie i wzmacnianie tożsamości narodowej, tradycji i krzewienie języka polskiego powinno zaowocować doprowadzeniem do wytęsknionej, wymarzonej suwerenności ojczyzny.

Kolejnym kręgiem zainteresowań Autora jest nurt pedagogiki pozytywnej. Słusznie wychodzi on w rozważaniach na ten temat od zakończonej niepowodzeniem reformy szkolnej Aleksandra Wielopolskiego w 1862 r., która zaowocowała powstaniem Szkoły Głównej, Instytutu Politechnicznego i Szkoły Sztuk Pięknych w Warszawie. U źródeł tej pedagogiki leżała m.in. klęska powstania styczniowego,

której następstwem były surowe represje rosyjskie wobec uczestników zrywu narodowego, ich rodzin, Kościoła katolickiego oraz utrata autonomii Królestwa Polskiego i rusyfikacja szkolnictwa. Można też dodać – w ślad za Stefanem Kieniewiczem – że pozytywnym następstwem tego czynu zbrojnego była konsolidacja społeczeństwa, zwiększenie świadomości narodowej i uwłaszczenie włościan (Poznański, 1998, s. 195). Swoją uwagę Jan Wnęk trafnie koncentruje na podstawowych hasła pozytywistów: pracy organicznej i pracy u podstaw oraz kształceniu i równouprawnieniu kobiet. Z uznaniem należy odnotować, że szerzej zatrzymuje się na rzadko podnoszonym wątku, czyli przy kwestiach poglądów pozytywistycznych w Galicji i pod zaborem pruskim, w warunkach nasilającej się na różnych płaszczyznach życia społecznego, kulturalnego i gospodarczego germanizacji. Takie ujęcie zagadnienia, a nie ograniczanie się tylko do pozytywizmu warszawskiego jako zasadniczego jego „ogniska” na ziemiach polskich, jest bardzo cenne, wzbogaca wiedzę o naszej wszechstronnie rozumianej kulturze i ukazuje skalę oraz zasięg tego nurtu filozoficzno-pedagogicznego we wszystkich trzech zaborach, a nawet na ziemiach wcześniej już włączonych w oddziaływanie germańskie. Przytoczone w monografii sposoby realizacji ideałów pozytywistycznych w Galicji i skrupulatnie wyliczone konkretne publikacje oraz inicjatywy w tym zakresie owocowały realnymi wynikami np. w dziedzinie szkolnictwa, kierunków wychowania. W zaborze pruskim praca u podstaw łączyła się w sposób szczególny z walką z uciskiem germańskim, a jej wyrazem była m.in. działalność Karola Marcinkowskiego. Wielkim propagatorem pracy organicznej był Maksymilian Jackowski. Przedstawiając walkę z zaborcami poprzez główne nurty pracy pozytywistycznej, Jan Wnęk docenia znaczenie wychowania domowego i tajnego nauczania jako ważnych i trudno uchwytnych form przeciwdziałaniu utracie tożsamości narodowej młodego pokolenia Polaków. Autor podaje też opisy i rezultaty wprowadzania w życie tych inicjatyw.

Po scharakteryzowaniu idei pracy pozytywnej przechodzi do szerokiego wachlarza koncepcji i myśli pedagogicznych w wielu przypadkach mających swoje źródła w poprzednich wiekach czy też epokach myśli filozoficznej i pedagogicznej. Do takich niewątpliwie należy wychowanie narodowe. Podejmując tę kwestię, Jan Wnęk po raz kolejny odwołuje się do ustaleń Stanisława Łempickiego, myśli oświeceniowej, a przede wszystkim do poglądów Stanisława Szczepanowskiego, Zygmunta Miłkowskiego, Zygmunta Balickiego i Lucjana Zarzeckiego. Ukazuje związki tej idei z Narodową Demokracją Romana Dmowskiego. Przedstawia jej znaczenie dla ukształtowania młodego pokolenia w dobie ucisku narodowego, braku własnego państwa i konieczności stworzenia adekwatnej do aktualnych potrzeb koncepcji wychowania narodowego.

Warto tu przy okazji nadmienić, że realizacja idei wychowania narodowego znajdowała odzwierciedlenie, zwłaszcza w praktycznym działaniu pedagogów związanych z pedagogiką społeczną. Według części badaczy stanowili oni ważne skrzydło pedagogiki narodowej na podbudowie myśli socjalnej. Jego przedstawicielami byli: Helena Radlińska (Orsza-Radlińska, 1913,

s. 145–152), a także w pewnym stopniu Ksawery Prauss (Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANK) zespół: Naczelny Komitet Narodowy (dalej: NKN), sygn. 193, Prauss, *Sprawozdanie z akcji szkolnej prowadzonej przez Centralne Biuro Szkolne* Piotrków, 12 listopada 1915 r.), który wraz z gronem najbliższych współpracowników kontynuował myśli sprzed około 10 lat, o „unarodowieniu szkoły”. Znalazło to swój wyraz w pracach Centralnego Biura Szkolnego, które w latach 1915–1916 założyło nie tylko wiele szkół i bibliotek w Królestwie Polskim, ale także kilkadziesiąt towarzystw i stowarzyszeń nauczycielskich w powiatach, miastach i większych szkołach, których podstawowymi celami było krzewienie idei narodowej i odbudowa państwa polskiego. Przywoływana wielokrotnie przez Autora Izabela Moszczeńska myśl tę konsekwentnie upowszechniała w licznych artykułach na łamach wydawanych w czasie I wojny światowej przez Stanisława Kota „Wiadomości Polskich”. Czasopismo to wprawdzie miało charakter polityczny i wojskowy (legionowy), ale zamieściło kilkanaście artykułów na temat perspektyw rozwoju szkolnictwa, kierunków wychowania i niektórych nurtów pedagogicznych w czasie I wojny światowej w Królestwie Polskim pod okupacją austriacką i niemiecką. Podejmowało też kwestie społeczne, narodowe i niepodległościowe („Wiadomości Polskie”, 1914–1919, passim)¹.

Od końca XIX wieku rozwija się strategia oświatowa oparta na pedagogice społecznej. Głównym jej przedstawicielem jest Stanisława Karpowicz, który – jak słusznie zauważa Jan Wnęk – wysuwa postulat wychowania przez pracę i dla pracy. Do kontynuaterek nurtu pedagogiki społecznej zalicza Radlińską, Izabelę Moszczeńską, Anielę Szyćównę, Stefanię Sempołowską i Władysławę Weychert-Szymanowską. Przedstawione przez Autora założenia pedagogiki społecznej znajdowały uzasadnienie np. w działalności i poglądach głoszonych przez Ksawerego Praussa, który wprawdzie nie publikował zbyt wiele, ale w swoich licznych wystąpieniach na zebraniach nauczycielskich szkół elementarnych, opracowanych koncepcjach oświatowych i memoriałach do władz okupacji austriackiej Królestwa Polskiego, zawsze prezentował lub był blisko idei pedagogiki społecznej, a nieustanna walka o powszechną dostępność szkół elementarnych dla dzieci była podstawowym elementem jego działalności oświatowej (ANK, NKN, sygn. 193, Prauss, *Sprawozdanie z akcji szkolnej prowadzonej przez Centralne Biuro Szkolne* Piotrków, 12 listopada 1915 r.; tamże, *Memoriał Centralnego Biura Szkolnego do Naczelnego Komitetu Narodowego, złożony w imieniu konferencji szkolnej z dnia 30 V 1915*; tamże, Petycja Rady Miejskiej miasta Piotrkowa, Centralnego Biura Szkolnego oraz innych organizacji społecznych i oświatowych w Piotrkowie do C. i K. Generalnego Gubernatorstwa w Lublinie).

Starając się ukazać wszystkie strategie pedagogiczne XIX wieku i pierwszych dwóch dekad XX wieku, Autor zaprezentował także kierunki oświatowe

---

¹ Czasopismo wydawane w Cieszynie i Piotrkowie przez Biuro Prasowe Departamentu Wojskowego Naczelnego Komitetu Wojskowego. Kierownikiem Biura był również Stanisław Kot.

ruchu ludowego i oświaty socjalistycznej. Obydwa te nurty pedagogiczne miały przed sobą dynamiczny rozwój w następnych latach. Dużo uwagi poświęcił oświacie upowszechnianej w środowiskach chłopskich i robotniczych, która miała naturalne związki z pedagogiką społeczną, w dużej mierze związaną z zaspokojeniem potrzeb edukacyjnych ciężko pracujących ludzi. Analizę tego zagadnienia rozpoczął od Galicji. Podkreślił rolę tamtejszych czasopism, Towarzystwa Naukowo-Literackiego i Towarzystwa Pedagogicznego w pedagogizacji chłopów i robotników. Tezę tę popiera w wydanej ostatnio książce na temat Towarzystwa Pedagogicznego Dorota Grabowska-Pieńkosz (Grabowska-Pieńkosz, 2023, s. 272–326). Autor sięga do szerzenia oświaty rolniczej przez organizacje i stowarzyszenia działające w obszarze tego działu gospodarki galicyjskiej. Wydobywa na światło dzienne pedagogizację robotników zakładów przemysłowych w tym zaborze. Podaje szereg ciekawych i mało znanych informacji na temat szerzenia oświaty przeznaczonej dla ludu. Dowodem na trafność tego wywodu może być również inicjatywa Sekcji Popularyzacji Wiedzy Oddziału Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Piotrkowie, które w okresie okupacji austriackiej w Królestwie Polskim zorganizowało kursy rolnicze (ANK, NKN, sygn. 93, Plakat: *Wiedza dla wszystkich. Kursy Rolnicze staraniem Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego*).

W obszerny sposób, poparty licznymi przykładami, pokazuje Jan Wnęk ideę pedagogizacji chłopów i robotników w zaborze rosyjskim. Odnotowuje działalność wielu organizacji oświatowych w tych warstwach społecznych i w poszczególnych ich skupiskach stawiających sobie za cel upowszechnianie oświaty i walkę z analfabetyzmem. Słusznie akcentuje podejmowane inicjatywy, zmierzające do usunięcia tego negatywnego zjawiska w najbardziej dotkniętym problemem niepiśmienności zaborze rosyjskim. Wielkie zasługi na tym polu miała Władysława Weychert-Szymanowska (Weychertówna, 1907, s. 5, 6; Weychert-Szymanowska, 1915), która pod koniec 1915 r., w porozumieniu z Komisją Programową Centralnego Biura Szkolnego, pracowała nad publikacją o roboczym tytule *Nauka czytania i pisanie z analfabetami dorosłymi* (Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, zespół: Wandy Grabowskiej, sygn. 18. Zapowiedzi wydawnicze Wydawnictwa Centralnego Biura Szkolnego, Piotrków, ul. Rokszczycka 16). Wiele wysiłku w walkę z analfabetyzmem włożyły też Izabela Moszczeńska, Maria Lipska-Librachowa oraz szereg innych osób działających na przestrzeni kilkudziesięciu lat – od powstania styczniowego do końca wielkiej wojny światowej. Weychert-Szymanowska aktywność w zakresie unarodowienia szkoły polskiej, organizowania szkolnictwa elementarnego i walki z analfabetyzmem przypłaciła nawet aresztowaniem w Opocznie i groźbą sądu wojennego (Radlińska, 1934, s. 208). Jan Wnęk przytacza także wiele przykładów wydawnictw przeznaczonych dla krzewienia oświaty wśród ludu.

W zaborze pruskim edukacja elementarna obejmowała od początku trzeciej dekady XIX wieku wszystkie dzieci w wieku szkolnym. Problem tkwił jednak w tym, że jej cele wychowawcze rozmijały się całkowicie z duchem polskości

i utrzymaniem tożsamości narodowej. Zakładane na tym obszarze organizacje rolnicze oraz polskie czasopisma w nierównej walce z aparatem państwa pruskiego dokładały wszelkich starań, aby przeciwstawiać się tym niebezpiecznym dla bytu narodowego praktykom. Jan Wnęk trafnie rozróżnił i ocenił w swojej monografii różne aspekty zagadnienia pedagogizacji chłopów i robotników.

Oświecenie pedagogiczne rodziców, zwłaszcza na wsi, było kwestią niezwykle ważną. W miarę powstawania szkół elementarnych, nazywanych przez zaborcę rosyjskiego początkowymi, pojawiał się duży problem, wymagający przezwyciężenia niechęci posyłania przez rodziców dzieci na zajęcia szkolne wiosną i jesienią – w okresie intensywnych prac polowych (wykopki ziemniaków, „pasionka” krów i owiec). Trudności z uregulowaniem systematycznego uczęszczania dzieci do szkoły występowały równie w skupiskach robotniczych w miastach (Konarski, 1923, s. 86, 187). To negatywne zjawisko istniało w Polsce jeszcze w pierwszych latach niepodległości. Wielką zasługą Jan Wnęka jest zwrócenie uwagi na sprawę pedagogizacji rodziców w XIX wieku wszystkich warstw społecznych, która właściwie dotychczas nie była przedmiotem większego zainteresowania badaczy. Z pedagogizacją rodziców wiąże się nieodłącznie zagadnienie, które Autor przedstawił w podrozdziale noszącym niekonwencjonalny tytuł *Delibracje nad oświatą dzieci polskich*, a dotyczące dyskusji nad koncepcją edukacji w szkole ludowej. Uczestniczyło w nich wiele znanych postaci pedagogiki, oświaty i polityki, a wśród nich Helena Radlińska, Kazimierz Jeżewski, Władysław Grabski i Wincenty, Witos. Zapewne rezultatem tych rozważań, dążeń i propozycji, wywierających wpływ na rozwój szkół elementarnych w latach wielkiej wojny, była działalność pierwszego ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego Ksawerego Praussa i jego współpracowników z Centralnego Biura Szkolnego (ANK, NKN, sygn. 193, Prauss, *Sprawozdanie z akcji szkolnej prowadzonej przez Centralne Biuro Szkolne* Piotrków, 12 listopada 1915 r.; zob. Prauss, 1917).

Jan Wnęk pisze, że pod względem formalnym najlepiej przedstawiała się sytuacja w szkolnictwie elementarnym na terenie zaboru pruskiego. Poważnym cieniem kładł się jednak fakt, że znaczna liczba pracujących w nim nauczycieli należała do Hakaty, a intensywna germanizacja społeczeństwa, wdrażana od lat szkolnych, powodowała zmiany w mentalności Polaków w tym zaborze, a nawet zniemczenie.

Recenzowana pozycja wydawnicza zawiera rozważania w kwestii kierunków wychowania występujących w ruchu sokolim, stowarzyszeniu Eleusis, w działalności harcerzy, skautów i junaków. Interesujące przemyślenia Autora widoczne są na temat orientacji ugodowych wobec zaborców czy też niektórych kierunków Nowego Wychowania.

Książka zawiera wiele ciekawych analiz rozpatrywanych procesów rozwoju polskiej myśli pedagogicznej. W sposób kompleksowy prezentuje strategię edukacyjne XIX wieku, uwzględniając inicjatywy rzadko podejmowane w dotychczasowych opracowaniach. Prezentowane problemy badawcze są dobrze

udokumentowane. Poszczególne zagadnienia ukazywane są na przykładzie trzech zaborów, z uwzględnieniem ich specyfiki terytorialnej, polityki oświatowej, sposobu sprawowania władzy oraz stosowanych metod rusyfikacji i germanizacji. Stanowi to dużą wartość tego dzieła. Na podkreślenie zasługują również konsekwentnie stosowane podsumowywania analizowanych tematów, co ułatwia czytelnikowi zrozumienie ich znaczenia.

Publikacja zawiera bogatą bibliografię, a w niej m.in. pamiętniki, wspomnienia i opublikowaną korespondencję. Autor wykazał się dogłębną znajomością wiedzy na temat strategii edukacyjnych i oświatowych XIX wieku. Proza naukowa jest komunikatywna, odznacza się precyzyjnym formułowaniem sądów i opinii. Książka będzie niezbędna w nauczaniu historii wychowania i nurtów pedagogicznych oraz dla osób interesujących historią XIX wieku.

Niewątpliwie wielkim walorem monografii jest cytowanie źródeł ujmujących istotę rozpatrywanych zagadnień. Uwiarygodniają one analizowane problemy i zjawiska, osadzając je w konkretnych realiach. Wydaje się więc słusznym, aby niniejsze rozważania zakończyć przytoczeniem fragmentu *Przedmowy* do recenzowanej publikacji, autorstwa prof. Andrzeja Chwalby: *Raz na pewien czas w ofercie wydawnictw znajdujemy dzieła dużej klasy o poważnej wartości merytorycznej, dzieła przekrojowo ujmujące przeszłość, w „długim trwaniu”. Do takich publikacji z pewnością należy zaliczyć książkę profesora Jana Wnęka dotyczącą dziejów polskich strategii edukacyjnych i oświatowych w latach 1795–1918. Dzieło zostało perfekcyjnie wmontowane w historię polityczną, intelektualną, kulturową stulecia* (s. 9).

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne:

Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK): zespół: Naczelny Komitet Narodowy (NKN), sygn. 93, Plakat: *Wiedza dla wszystkich. Kursy Rolnicze staraniem Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego*; sygn. 193, K. Prauss, *Sprawozdanie z akcji szkolnej prowadzonej przez Centralne Biuro Szkolne*, Piotrków, 12 listopada 1915 r.; Tamże, *Memoriał Centralnego Biura Szkolnego do Naczelnego Komitetu Narodowego, złożony w imieniu konferencji szkolnej z dnia 30 V 1915*; Tamże, Petycja Rady Miejskiej miasta Piotrkowa, Centralnego Biura Szkolnego oraz innych organizacji społecznych i oświatowych w Piotrkowie do C. i K. Generalnego Gubernatorstwa w Lublinie.

Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim (APPT): zespół: Archiwum Wandy Grabowskiej (AWG), sygn. 18. Zapowiedzi wydawnicze Wydawnictwa Centralnego Biura Szkolnego, Piotrków, ul. Rokszycka 16.

Źródła drukowane i opracowania:

Grabowska-Pieńkosz D. (2023), *Towarzystwo Pedagogiczne (1868–1921)*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Konarski K. (1923), *Dzieje szkolnictwa w b. Królestwie Kongresowym 1915–1918*, Kraków: Skład Główny w Książnicy Polskiej w Warszawie.

Orsza-Radlińska H. (1913), *Praca oświatowa wobec zadań wychowania narodowego*, w: T. Bobrowski, Z. Daszyńska-Golińska, J. Dziubińska i in. (oprac.), *Praca oświatowa, jej zadania, metody, organizacja. Podręcznik opracowany staraniem Uniwersytetu Ludowego im. A. Mickiewicza*, Kraków, Warszawa: Nakł. Michała Arcta.

Poznański K. (1995), *Osiągnięcia polskich reform szkolnych w XIX wieku*, „Kwartalnik Pedagogiczny” nr 3.

Poznański K. (1998), *Polska myśl pedagogiczna w Królestwie Polskim po upadku powstania styczniowego (1864–1915)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” nr 3–4.

Radlińska H. (1934), *Centralne Biuro Szkolne 1915–1916*, w: B. Nawroczyński (red.), *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917*, t. II, Warszawa: Nakł. Komitetu Obchodu 25-lecia Walki o Szkołę Polską.

Weychertówna W. (1907), *Stowarzyszenie Kursów dla Analfabetów Dorosłych*, „Lud Roboczy” nr 2.

Weychert-Szymanowska W. (1915), *Program i wskazówki metodyczne do wykładu języka polskiego w szkole początkowej*, Dąbrowa Górnicza: Wydawnictwo Centralnego Biura Szkolnego.

„Wiadomości Polskie” (1914–1919).

Jan Wnęk: Polish teaching and educational strategies in the period of Partitions 1795–1918, Kraków 2024, p. 402

Summary

Aim: Preparation of a scientific review of a book on Polish teaching and educational strategies during the period of Partitions.

Methods: An analysis of the content of the book, archival and printed sources and studies on the subject in the years 1795–1918.

Results: Demonstrating that the reviewed book comprehensively presents Polish teaching and educational strategies during the period of Partitions in the nineteenth century, showing numerous examples of these activities. Using the Comparative Method.

Keywords: strategy, teaching, education, pedagogical currents, partitions, Russification, Germanization.

WITOLD CHMIELEWSKI

ORCID: 0000-0001-5816-5586

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach